

Met heiligen en heren langs middeleeuwse parochiekerken

Otto Roemelings gegevensbestand voor Groningen en Drenthe tot omstreeks 1640

Over oude kerken kunnen we veel te weten komen door hun bouwsporen na te trekken. Maar die zeggen niet alles, en helpen ons in veel gevallen onvoldoende verder wanneer we op zoek zijn naar de oudste fasen. Onze blik daarop blijft beperkt zolang archeologisch onderzoek niet in elke kerk voldoende resultaat heeft kunnen boeken. Daarom zijn we mede aangewezen op wat de historische bronnen zeggen over het verband achter de verschillende kerkstichtingen. De gegevens over dat grotere verband zijn echter moeilijk toegankelijk omdat ze verspreid zijn over verschillende documenten en archieven. Met andere woorden, het bij elkaar zoeken is een enorme klus. Voor de drie noordelijke provincies is er de gelukkige omstandigheid dat de in 2017 overleden Groninger genealoog en historicus Otto Roemeling over een reeks van jaren werkelijk alle informatie uit tekstbronnen heeft verzameld over de heiligen die er werden vereerd en de geestelijken die aan de kerken verbonden waren. Dit levenswerk, dat eerder deels openbaar werd met het verschijnen van Roemelings dissertatie over de Friese kerken, is nu vanaf 19 oktober 2019 ook voor Groningen en Drenthe ontsloten, via de site www.corpusroemeling.nl. In dit artikel vragen we aandacht voor de opzet en geven we een toelichting op het belang.

87

¹ Van voorreformatische interieurs is in de meeste kerken maar weinig overgebleven. In Groningen is Holwierde een van de uitzonderingen. Daar is nog het laatgotisch doksaal aanwezig, net als de 16e-eeuwse herenbanken. Foto Duncan Wijting.

2 Otto Roemeling (1937-2017) in zijn werkkamer, 2013. Foto Laurens Aaij.

Als er iets is wat de mensen in het Noorden met het middeleeuwse verleden verbindt, dan zijn het wel de vele romaanse en gotische gebedshuizen die verspreid in het landschap staan. Ze brengen ons op een tastbare manier in contact met het verleden. Inmiddels zijn we ons er terdege van bewust dat we per kerk qua ouderdom slechts een uitgeteeld fenomeen voor ons hebben dat vele transformaties heeft ondergaan, zowel aan de buiten- als aan de binnenkant. De eerste houten constructies zijn verdwenen en ook van de oudste stenen bouwfasen rest in veel gevallen nog maar weinig meer. En wat het interieur betreft is het altijd moeilijk sporen te vinden van de door de beeldenstorm weggevaagde veelkleurigheid van de katholieke eredienst.

Als we bij onze verbeelding ook de functie van de kerk betrekken als middelpunt van het maatschappelijk leven, missen we nog meer omdat er zoveel documentatie over de kerken en hun bedienaars verloren is gegaan. Dit is een gevoelig verlies. Wie de middeleeuwse Kerk ziet als een instituut met centrumfuncties, een instituut dat met een netwerk aan lokale vestigingen een bindmiddel in de samenleving vormde, waarlangs tegelijkertijd ook macht uitgeoefend werd, dient haar in ruimer verband te bestuderen. Zo'n blik op het geheel is echter alleen mogelijk als er voldoende informatie beschikbaar is over de afzonderlijke kerken. Wat ons betreft – we werken sinds enige tijd aan een studie over de oudste kerkbouwfasen in de Friese kustgebieden tussen Vlissingen en Bremen¹ – zijn gegevens over de patroonheiligen en het 'per-

soneel' van individuele bedehuizen van het grootste belang, ook als die pas uit later tijd stammen. Ze kunnen met hun naam en functie immers terug verwijzen naar situaties uit een vroegere periode. Waar juist voor de noordelijke gewesten door oorlogen en godsdiensttwisten zoveel verloren is gegaan, telt elke snipper kennis die uit de schaarse overlevering aan schriftelijke documenten kan worden opgediept.

Het is om deze reden dat we de aandacht willen vestigen op het enorme nu digitaal ontsloten gegevensbestand betreffende de Groningse en Drentse kerken van wijlen Otto Roemeling. Eerst bieden we een introductie op diens werk en aanpak, vervolgens stippen we kort aan wat er sinds de middeleeuwen aan archiefmateriaal verloren is gegaan. Daarna lichten we toe wat er wel bewaard bleef, wat door Roemeling kon worden nageplozen, en dus welk een schat aan bronnen door hem nu voor iedereen toegankelijk is gemaakt. Ten slotte proberen we aan te geven welke interessante onderzoeken van de nu vrijgekomen dataset(s) kunnen profiteren.

Otto Roemeling en de middeleeuwse parochiekerk

Op 22 april 2017 overleed in het Friese Hardegarijp de Groninger genealoog en historicus Otto Roemeling op 79-jarige leeftijd. Hoewel geboren in Beetsterzwaag, lagen zijn wortels in het Oldambt, in Oostwold, waar zijn familie van vaderskant vandaan kwam. Na een studie economie aan de Rijksuniversi-

3 De in oorsprong 11e-eeuwse kerk van Holwierde. Eind vorige eeuw werd hiervoor abusievelijk de naam Nicolaaskerk gevoerd, maar Nicolaas bleek bij nader inzien de patroonheilige van een kapel die tot in de tweede helft van de 16e eeuw bij Watum stond (overigens behoorde deze wel tot de parochie Holwierde). In 2003 werd de kerk daarom omgedoopt tot Stefanuskerk.

teit Groningen was hij werkzaam in Leeuwarden als manager van een ziekenhuis. Hij vond dat werk belangrijk genoeg maar had meer voldoening in het doen van historisch onderzoek. Het prentje op zijn rouwkaart met een priester, een parochiaan en een kerk suggereert wel terecht dat kennis verzamelen over de middeleeuwse kerk hem het meeste in de greep had. Dat was niet alleen in de tijd na zijn pensionering, in 2003. Al in de jaren zestig en zeventig was het zijn passie om alle mogelijke gegevens over de Kerk in de drie noordelijke provincies uit de bronnen naar boven te halen en die ook systematisch te toetsen. Het ging hem daarbij in het bijzonder om de patroonheiligen en geestelijken (die in de bronnen doorgaand als 'heren' worden aangeduid). Nadat hij er al een reeks artikelen over had geschreven, heeft hij het verzamelde materiaal uitgewerkt in een proefschrift onder de titel *Heiligen en Heren. Studies over het parochiewezen in het Noorden van Nederland vóór 1600*, waarop hij op 13 december 2013 in Leiden is gepromoveerd.²

Zijn volgende uitdaging was om naast het grond leggende Friese corpus met gegevens, dat als bijlage 1 op een cd-rom aan zijn dissertatie is toegevoegd, zijn gegevensbestand in wording voor Groningen en Drenthe te digitaliseren, aan te vullen en voor publicatie gereed te maken. Niettegenstaande een ziekte die ervoor zorgde dat hij kort na de promotie zijn beide benen moest missen – waarna een langdurige revalidatie volgde – is hij daar uiteindelijk in geslaagd. Eind 2016 had

4 Gewelfschildering in de kerk van Bierum van de heiligen Fabianus (identificatie door Roemeling, voorheen ook wel geïdentificeerd als Gregorius) en Sebastianus. De kerk draagt tegenwoordig de naam Sebastiaanskerk. Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, foto A.J. van der Wal.

2 O.D.J. Roemeling, *Heiligen en Heren. Studies over het parochiewezen in het Noorden van Nederland vóór 1600* (Leeuwarden 2013); digitaal: <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/22940>.

¹ G. de Langen en J.A. Mol, 'Church Foundation and Parish Formation in Frisia in the Tenth and Eleventh Centuries. A Planned Development?', *The Medieval Low Countries. An Annual Review* 4 (2017 [2018]) 1-55; dezelfde, 'Kerk, macht en ruimte in Holland tot het midden van de elfde eeuw De uitbouw van het parochiewezen tussen Maas en Vlie gezien vanuit Fries perspectief', *Holland*, historisch tijdschrift 50 (2018) nr. 4, 264-273, 309-310.

hij de tekst voor correctie gereed. Hij had gehoopt en verwacht dit Gronings-Drentse corpus eind 2017 zelf de wereld in te kunnen brengen, maar zijn overlijden heeft dat verhinderd. Het was vervolgens aan ons, als historisch en archeologisch belanghebbenden, om Otto's schip de haven binnen te loodsen. De controle heeft wel enige tijd gekost omdat het geheel, wanneer uitgedraaid op A4-formaat met een goed leesbare letter, niet minder dan 1375 pagina's beslaat.

Groningen en Drenthe tot 1640

Op de nieuwe site www.corpusroemeling.nl is het onder de titel *Patroonheiligen, priesters en predikanten in Groningen en Drenthe tot ca. 1640* alfabetisch en geografisch per parochie op te roepen en te bevragen, naast ook Roemelings dissertatie en zijn bestand voor Friesland. Via die site kunnen de bestanden dan tevens in een simpele pdf-vorm gedownload worden. De titel wijkt een beetje af van die van het Friese corpus, waarin alleen de patroonheiligen en priesters centraal staan, met 1600 als eindtermijn. Weliswaar is 1580 het formele eindpunt voor Friesland, omdat het gewest zich toen bij de Opstand aansloot en de publieke godsdienstuitoefening door de katholieke kerk verbod. Het tijdvak tussen 1580 en 1600 verdiende het echter te worden meegenomen worden voor het bestuderen van de overgang naar het nieuwe bestel. Bij Groningen en Drenthe is de einddatum flink opgeschoven, naar 1640, en zijn ook de eerste predikanten voor een langere periode gevolgd. Er was reden genoeg deze gewesten meer rek in de tijd te geven. Groningen en Drenthe zijn immers pas vanaf 1594 deel gaan uitmaken van de Republiek waardoor de Reformatie er veertien jaar later dan in Friesland kon worden doorgevoerd. Veertien tot twintig jaar opschuiven was dus al geboden. Dat Roemeling hier voor een nog langer tijdvak van overgang koos, is omdat het bronnenbestand met betrekking tot de *Heiligen en Heren* voor Groningen en Drenthe armer bleek te zijn dan dat voor Friesland. Hij hoopte dit

5 en 6 In een enkel kerspel bleef de kerk zich na de Reformatie associëren met de voormalige patroonheilige. De gevelsteen boven de entree van de kerk in Westerlee is voorzien van een afbeelding van Sint Joris. Tot het kerkelijk bezit behoort bovendien een beeld van deze heilige. Dit zou afkomstig zijn uit het voorgaande gebouw, afgebroken in 1776, en stond twee eeuwen in een boerderij in het dorp. Sinds 1983 is het beeld weer aanwezig in de kerk. De foto werd in de jaren '30 gemaakt door de folkloriste E.J. Huizenga-Onnekes. Foto's Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Groninger Archiven (818-22385).

7 Detail van de kerkklok van Farmsum met een beeltenis van de heilige Pontianus, 1538. Klokken alleen zijn geen betrouwbare bron voor het vaststellen van het patrocinium van een kerk, zo heeft Roemeling aangetoond. De patroonheilige van Farmsum is onbekend. Wel was een aan Pontianus gewijd altaar aanwezig in de kerk. Foto Redmer Alma.

te compenseren door meer aandacht te schenken aan het post-reformatorische tijdvak: gegevens in de vorm van zegels, klokopschriften en dergelijke zouden extra data kunnen prijsgeven over het kerkelijk leven in de voor-reformatorische tijd. Dat ze tegelijkertijd veel informatie bieden over de opbouw van de gereformeerde kerk en de rekrutering van haar ambtsdragers was daarbij mooi meegenomen.

Opzet van het corpus

Het overzicht over Groningen en Drenthe heeft een soortgelijke opzet gekregen als dat van Friesland. De gevonden gegevens vindt men daarin steeds per parochie geordend, ook als het een reeds vóór circa 1600 verdwenen kerspel betrof. Net als bij Friesland vindt men eerst de patroonheilige(n) van de kerk genoteerd. Vervolgens worden per parochie, bij wijze van inleiding, bijzonderheden over de stichtings- en bouwgeschiedenis van de kerk geboden. Deze informatie heeft daarbij niet de pretentie volledig te zijn. Slechts de hoofdlijnen uit de literatuur komen erin aan bod. Voor veel kerken ligt de oudste historie immers nog verscholen in de bodem. Vaak kan alleen intensief archeologisch en bouwhistorisch onderzoek – bijvoorbeeld naar sporen van houtbouw – opheldering brengen over de vroegste fases.

Na de informatie over de parochie en de kerk worden de gegevens over de pastoor en het pastoraat gepresenteerd. Dat gebeurt in chronologische volgorde, per pastoor, met de oudste data van aanstelling eerst, en vervolgens alles wat bekend is over de herkomst, familiebetrekkingen, gevolgde studie(s) en het carrièreverloop van de zielzorger in kwestie. Daarbij wordt ook altijd vermeld wat de bronnen zeggen over de collatiegerechtigheid, dus over wie de pastoor mocht benoemen en op welke wijze dat geregeld was.

Na het pastoraat komen de overige aan de kerk verbonden geestelijken aan bod per beneficie (fonds of stichting) waaraan ze verbonden waren en waaruit ze betaald werden. Daarin zijn twee typen te onderscheiden: de beneficië met zielzorg (*cura animarum*) en die zonder (*sine cura*). Eerstgenoemde heetten in Groningen en Friesland vaak vicarieën, met vicaris (in de betekenis van plaatsvervanger) als titel voor de geestelijke. Vicarissen zijn aldus te beschouwen als assistent-pastors. De stichtingen zonder zielzorg, meestal ingesteld door welgestelde personen of broederschappen, kennen we als prebenden. Hun bedienaren werden prebendarissen genoemd, hoewel niet heel consequent, want soms vindt men ze toch ook als vicarissen aangeduid. Zij hadden de taak om per week een bepaald aantal (doden)missen op te dragen voor het zielenheil van overledenen: de stichter(s) zelf en hun verwanten, of leden van een broederschap.

Deze beneficië worden ook weer zo veel mogelijk in chronologische volgorde van stichting behandeld dan wel het eerste moment van overlevering. Bij deze beneficië worden evenzo eerst de bekende stichtingsgegevens behandeld en de heiligen waaraan ze gewijd waren. Daarna worden de na-

8a en 8b Bronzen zegelstempel, eerste helft 14e eeuw, met afdruk in was.

Het randschrift luidt: 'S(IGILLVM) F(RAT)RIS IOH(ANN)IS DE ?A??? / IVNIORIS . ???IS . S . ?Y?'. Het stempel toont een afbeelding van Sint-Walfridus, patroonheilige van de kerken van Bedum en Hellum. De ontginner Walfridus is weergegeven met een schop in zijn hand en naast hem een boom en een knielende figuur. Onder deze voorstelling is een knielende priester in een nis afgebeeld. Metaaldetectorvondst uit de (voormalige) gemeente Kollumerland. Collectie Groninger Museum, foto's Marten de Leeuw.

men van de bedienaren met alle overgeleverde informatie over hun herkomst, familiebetrekkingen, gevolgde studie(s) en loopbanen gegeven. Bij deze beneficië komen evenzo eerst de bekende stichtingsgegevens aan bod en de heiligen waaraan ze gewijd waren.

Monnikenwerk

Hoewel kerken en klooster een centrale rol vervulden bij allerlei transacties en het innen van belastingen en zeker later in de tijd een uitgebreid archief zullen hebben opgebouwd, is de hoofdmoot van dat bronnenmateriaal verloren gegaan, zoals onder nog zal worden toegelicht. Niet alles werd door de religieuze instanties zelf het bewaren waard geacht en vooral tijdens de overgang naar het hervormde geloof is door de nieuwe bewindvoerders veel vernietigd, wat er in feite toe leidde dat de centrale documentatie op de plek niet langer als de eerste bron kan dienen en op andere plaatsen naar bronnen moet worden gezocht. Hierdoor en doordat een brede, liefst allesomvattende speurtocht feitelijk pionierswerk was, kon Roemeling niet terugvallen op een reeds beproefd systematisch programma voor het raadplegen van bronnen. Dat kwam en komt omdat in feite elk stuk, daterend van vóór de Reformatie, een aanwijzing of vermelding over een patroonheilige of een priester kan bevatten. Er kon daarom geen andere keus worden gemaakt dan zoveel mogelijk bronnen door te nemen die redelijkerwijs in aanmerking kwamen. Dat betekende dat een grote verscheidenheid aan stukken moest worden ingezien, in het bijzonder uit de vijftiende, zestiende en vroege zeventiende eeuw. Gegevens over de personele bezetting van beneficië zijn vóór 1400 zijn zeer schaars. Daarna komen allengs meer gegevens beschikbaar, al zijn er parochies waarvoor nauwelijks vermeldingen van daarin werkzame geestelijken beschikbaar zijn.

9 en 10 De kerk van Zuidbroek staat bekend als Petruskerk, maar voor dit patrocinium zijn geen historische gronden. Volgens de bevin-
dingen van Roemeling is de patroonheilige hoogstwaarschijnlijk Augustinus. Deze heilige stond afgebeeld op opeenvolgende pastoors-
zegels en ook op de zegels van de eerste gereformeerde dominees. Opvallend is bovendien dat de voornaam Augustinus omstreeks 1600
in Zuidbroek veelvuldig voorkwam. Hier afgebeeld is het zegel (1605) van Samuel Neytz, predikant van 1604-1612. Foto's Rijksdienst voor
het Cultureel Erfgoed en Groninger Archieven.

Eerst werden alle uitgegeven teksten geraadpleegd, maar al
spoedig moest speurwerk worden verricht naar ongepubli-
ceerd materiaal in archiefbestanden. Dat was vooral ook een
kwestie van schiften, van het doornemen van reeksen lijsten,
rekeningen, seriële registers en afzonderlijke akten. In de
loop der jaren heeft Otto Roemeling in zijn vrije tijd daarvoor
werkelijk alle relevante archieven in Nederland, België en
West-Duitsland bezocht. Niet alleen bestanden van wereld-
lijke en kerkelijke overheden, kerspels, kloosters, gast- en
weeshuizen werden door Otto bij herhaling ook aangepakt,
hij heeft ook veel energie gestoken in het doorzoeken van
particuliere familiearchieven, voor zover die tenminste toe-
gankelijk waren. Dit monnikenwerk heeft hij zo grondig en
intensief verricht dat er weinig aan zijn aandacht ontsnapt is
en zijn onderzoek bijna uitputtend is geweest.

Wat bleef bewaard?

Men zou op de eerste plaats veel verwachten van de archie-
ven van de parochies zelf. Maar die blijken voor de periode
tot 1600 buitengewoon schaars aan documenten. Van slechts
enkele kerkvoogdijen bleven rekeningen uit de voor-refor-
matorische tijd bewaard.³ Met de kloosterarchieven is het
helaas weinig beter gesteld. Dat lijkt vreemd als we weten
dat Friesland en Groningen in de middeleeuwen elk een dicht
kloosterlandschap hebben gekend: in Friesland hebben vóór
1600 minsten 50 kloosters bestaan, in Groningen tenminste

34, terwijl Drenthe er maar drie telde. De Friese klooster-
archieven in Tresoar te Leeuwarden bevatten restanten van
zeer wisselende omvang voor 37 van de 50 conventen.⁴ De
situatie in Groningen is niet veel beter. De inventaris van
de archieven van 25 Ommelander kloosters in de Groningse
Archieven noemt in totaal 445 inventarisnummers met 1175
regesten.⁵ Van twee kloosters bleven *cartularia* (registers met
afschriften van oorkonden) bewaard: Feldwerd en Selwerd
met respectievelijk 70 en 476 stukken. Daarbij komen dan
nog de archivalia van enkele instellingen in de stad Gronin-
gen (namelijk het Klerken- of Fraterhuis), twee begijnhoven
en het klooster Ter Apel. Hun materiaal brengt het totale aan-
tal inventarisnummers op 847, en het totale aantal akten met
regesten op 1812. Voor de weinige Drentse kloosters is dan
naar verhouding meer overgeleverd. De archieven van de
abdijen Assen en Ruinen-Dikninge bevatten in totaal 678
stukken. Van de commanderij Bunne bevinden zich nog flink
wat stukken in het archief van de Ridderlijke Duitse Orde
Balijs van Utrecht te Utrecht. In aanmerking kwamen tenslot-
te ook de archieven van gasthuizen zoals het Heiligen Geest-
gasthuis en het Geertruidsgasthuis te Groningen.

Voor de inventarisatie van de geestelijken zijn daarbuiten
de archieven van families en huizen van belang gebleken,
zowel in Friesland als Groningen. Dat komt omdat ze veel
stukken bevatten die in vijftiende en het begin van de zes-
tiende eeuw opgesteld of bezegeld zijn door geestelijken. In

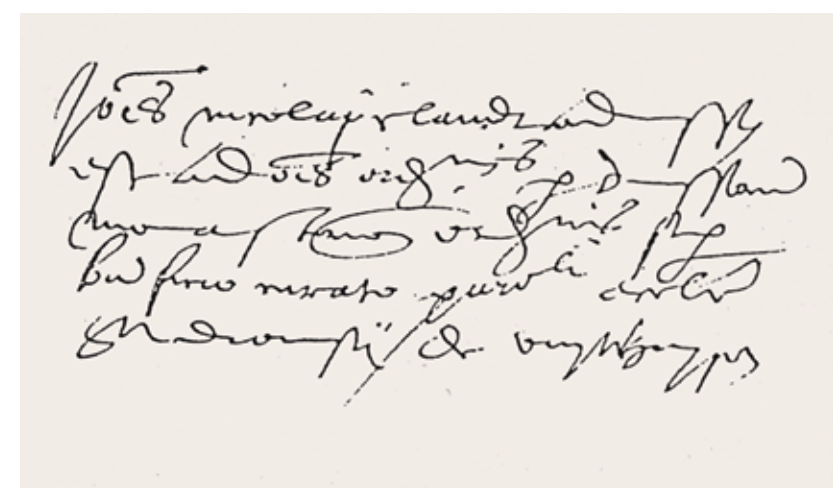
Drenthe was dit anders, omdat daar schulten en particuliere
personen vaker als uitvaardigers van oorkonden fungeerden.
In Friesland werd de rol van geestelijken op dit notariële vlak
na ca. 1525 gaandeweg overgenomen door grietmannen,
stadsbesturen en edellieden. In de Groninger Ommelanden
werd het recht van zegelen door pastoors in 1550 beperkt tot
het bezegelen van huwelijksvoorwaarden en testamenten.⁶
Voor alle overige transacties was men aangewezen op adel-
lijke personen, redgers en stadsbesturen. Een uitzondering
werd gemaakt voor de pastoors in het Oldambt. Zij behielden
hun recht tot bezegelen, omdat de drost het grootste deel
van de tijd in de stad Groningen resideerde – het drostambt
werd in de regel aan een Groninger patriciër opgedragen – en
daarmee de bewoners van de regio op dit gebied niet regel-
matig genoeg van dienst kon zijn.

Materiaal op afstand: Utrecht, Munster, Osnabrück en Rome

Van de kerkelijke archieven op bovenlokaal niveau moeten in
de eerste plaats die van bisdommen genoemd worden waar-
toe delen van de noordelijke provincies behoorden. De oogst
daarvan is vrij schamel. Het meest vruchtbaar nog zijn de ar-
chieven van de bisschoppen van Utrecht en het kapittel van
Sint Marie waarvan de proost tevens aartsdiaken van Dren-
the, de stad Groningen en het omliggende Go en Wold was.
Eén van de taken van de bisschop was het wijden van geeste-
lijken. Enkele registers die daarop betrekking hebben, zijn
nog in het bisschoppelijk archief aanwezig. Men vindt daar-
in tevens enkele bewaard gebleven notarisprotocollen met
schaarse stukken over Groninger zaken en geestelijken.

De situatie met betrekking tot de organisatie van de bis-
dommen veranderde formeel in 1559 toen in het kader van een
nieuwe inrichting van het kerkelijk gezag in de Habsburgse

11, 12, 13 en 14 De kerk van Uithuizen tooide zich een groot deel van de
vorige eeuw met de naam Jacobuskerk. Roemeling wist overtuigend aan te
tonen dat Dionysius de werkelijke patroonheilige was. De identificatie van
een schildering als Jacobus de Meerdere is allerm minst zeker. Bovendien laten
pastoorszegels met zekerheid Dionysius zien, zoals hier afgebeeld het zegel
van pastoor Abeko uit 1430, met in twee dooreengevlochten driepassen het
afgehouden hoofd van Dionysius met mijter en halskraag. Een overtuigend
bewijs werd gevonden in het archief van de bisschoppen van Utrecht.
Een stuk uit 1552 vermeldt Joannes Nicolai Clant als cureet (pastoor) van
de 'ecclesie sti. Dionisii de Vuythuysen'. Foto's archief SOGK, Groninger
Archieven en Utrechts Archief.

³ In Groningen: Ezinga 1564-1580, Midwolda vanaf 1564, Zuidbroek vanaf 1564. Verder bleven enkele verzamelingen van oorkonden en
dergelijke bewaard van de kerken te Groningen en Warffum.

⁴ Zie voor een overzicht de inleiding op het Friese gegevensbestand bij Roemelings dissertatie.

⁵ S. Hiddema en C. Tromp, *Inventaris van archieven van kloosters in de provincie Groningen* (Groningen 1989).

⁶ A.S. de Blécourt, *Oldambt en de Ommelanden. Rechtshistorische
opstellen* (Assen 1935) 265-266.

Nederlanden nieuwe diocesen in de gewesten werden ingericht. Voor het Noorden waren dat de bisdommen Leeuwarden en Groningen (dat mede Drenthe omvatte). De echte invoering kon echter pas in 1568 plaatsvinden. Beide bisdommen was echter een korte levensduur beschoren. In 1580 kwam een einde aan het bisdom Leeuwarden, in 1594 aan dat van Groningen. Van hun archieven is helaas zo goed als niets over.

Een nog geringere oogst bieden de archieven van de bisdommen Munster en Osnabrück. Het archief van Munster omvat het archief van het vicariaat-generaal en dat van de Dom. Beide bevatten slechts enkele relevante registers. Een deel van het oorspronkelijke Munsterse bisdomsarchief is terechtgekomen in het zogenoemde Landesarchiv, dat zich in het Staatsarchiv te Münster bevindt. Hiertoe behoren enkele bundels stukken die betrekking hebben op de Ommelanden. Het archief van het bisdom Osnabrück bevat – op één klein register na – helemaal niets dat voor de kennis over de geestelijken en patroonheiligen van Westerwolde van belang kon zijn.

Met voorbijgaan aan het archief van het aartsbisdom Keulen, waarin evenmin administratief materiaal over de Groningse en Drentse kerken is overgeleverd, komt men op een hoger niveau als vanzelf uit in Rome. Diverse kwesties, van belang voor kerken, kloosters en personen, werden daar vanuit de regio ter beoordeling voorgelegd aan de paus. Het kon zaken betreffen die in beroep werden behandeld maar ook incorporaties van kerken bij kloosters, het verlenen van absolutie voor gepleegde wandaden, of het verlenen van dispensatie bij verhindering van toetreding tot de geestelijke stand, met name onwettige geboorte, en bij huwelijken tussen verwanten. De neerslag ervan bevindt zich in talloos veel registers in het Vaticaanse Archief. De gegevens daaruit worden ontsloten en gepubliceerd in de series *Repertoria Germanica* en de *Repertoria Poenitentiariae Germanica*. De diverse delen bevatten veel gegevens over kerken en geestelijken in ons gebied.⁷

Wereldlijk bestuur en archiefvorming

Relevante archivalia treft men ook aan in de archieven van wereldlijke instellingen en personen. Dat vóór circa 1500 een landsheerlijk gezag in Friesland en een groot deel van Groningen ontbrak, brengt met zich mee dat er geen centraal overheidsarchief is overgeleverd. Drenthe viel vóór 1528 onder het wereldlijk bestuur van de bisschop van Utrecht, maar van diens vertegenwoordiger in dit gewest, de drost, is geen archief bewaard gebleven. De stad Groningen had zich reeds

Heiligen: Sint-Anna in Groningen en Drenthe

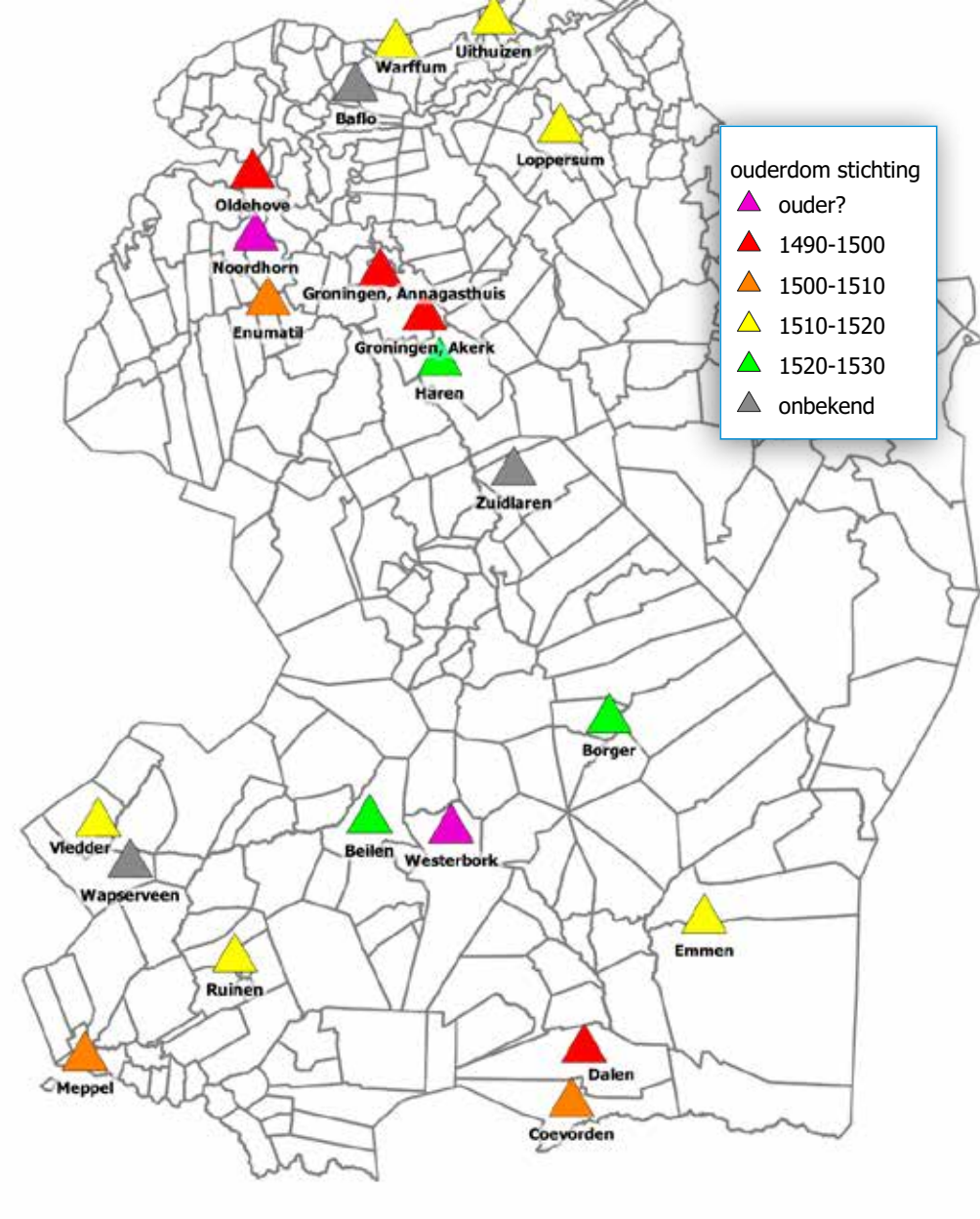
In de provincie Groningen was voor de Reformatie maar één kerk gewijd aan Sint-Anna, te weten de omstreeks 1500 gestichte kapel van Enumatil. Toch is de heilige er buitengewoon populair geweest, getuige de vele vermeldingen van altaren en misstichtingen onder haar hoede. Hoe is dat te verklaren?

Over de verering van Sint-Anna, de moeder van Maria, is in 1990 een boeiende studie verschenen van Ton Brandenburg onder de titel *Heilig familieleven. Verspreiding en waardering van de Historie van Sint-Anna in de stedelijke cultuur in de Nederlanden en het Rijnland aan het begin van de moderne tijd (15de/16de eeuw)*. Daaruit komt naar voren dat de Annacultus zich kort na 1490 razendsnel in de Nederlanden en Duitsland heeft ontwikkeld door de massale verspreiding van haar heiligenleven via de drukpers. Twee geestelijke auteurs, te weten de kartuizer Pieter Dorlant en de seculiere priester Jan van Denemarcken, hebben toen de verering van Anne nieuwe kansen gegeven door de reeds bestaande legende te kleuren met ‘uitbreidingen en fictie’. Zij hadden daarmee zo’n succes dat Anna na haar dochter Maria de meest aanbeden heilige in de Nederlanden en Duitsland werd. Het is dan ook geen toeval dat Luther in 1508 tijdens een onweersbui op reis door het land in angst raakte en daarbij Sint-Anna te hulp riep, waarna hij besloot om monnik te worden.

Sint-Anna wordt in de canonieke boeken van de Bijbel niet genoemd. We vinden haar alleen in de apocriefe evangeliën, waarin ze figureert als de moeder van Maria, waardoor ze rechtstreeks toegang tot Jezus had. Bekend zijn de voorstellingen van Anna-te-Drieën: Anna en haar dochter Maria met het Jezuskind op de arm. Volgens latere legenden zou Anna na de dood van haar eerste man Joachim nog twee keer getrouwd zijn geweest, uit welke verbintenissen zes apostelen zouden zijn voortgekomen. Zo was Anna behalve de grootmoeder van Jezus dus ook nog eens moeder van een imposant aantal heiligen, die elk over een grote bemiddelingskracht beschikten.

Zetten we nu alle gegevens over Anna op een rijtje, dan valt op dat ze inderdaad voor het overgrote deel uit de eerste decennia van de zestiende eeuw dateren. Veel parochiekerken werden toen niet meer gesticht. Het al genoemde Enumatil dan dateert uit dezelfde tijd als Sint-Annaparochie

in de omstreeks 1500 nieuw ingedijkte Bildtpolder in de provincie Friesland. De devotie voor Sint-Anna vond daarom zijn weg vooral in de nieuwe altaar- en memoriestichtingen die in de jaren na 1490 in bestaande parochiekerken tot stand kwamen. Bij het in kaart brengen van de Anna-gegevens voor Groningen en Drenthe valt op dat ze gelijkmatig gespreid zijn over beide gewesten. Dit met de kanttekening Anna naar verhouding beter vertegenwoordigd was in het diocees Utrecht dan in dat van Munster. We vinden de moeder van Maria zowel in de stad als op het platteland, in grote maar soms ook in kleine parochies. Dat is een beeld dat ook al voor Friesland is waargenomen. Een en ander botst wel enigszins met de stelling van Brandenburg dat de Sint-Annadevotie vooral een stedelijk cultuurfenomeen was. Zie daarvoor de ondertitel van zijn boek. Met de door Roemeling verzamelde gegevens is dat echter niet staande te houden. Dat de devotie in de steden en grote dorpen is begonnen ligt voor de hand, omdat daar nu eenmaal meer geld en interesse voor memoriestichtingen aanwezig was. Maar diep in de provincie blijkt men toch ook door deze trend op kerkelijk terrein te zijn geraakt.

14 De spreiding en ontstaanstijd van de Sint Anna-stichtingen in Groningen en Drenthe. Kaart Thomas Vermaut, Fryske Akademy.

15 De ontmoeting van Anna en Joachim onder de Gouden Poort. Gewelfschildering in de Mariakapel in de kerk van Loppersum, laatste kwart 15e eeuw. Foto Duncan Wijting.

7 Verschillende daarvan zijn ook terug te vinden in G. Brom ed., *Bullarium Trajectense*, 2 dln. (’s-Gravenhage 1892-1896), idem, *Archivalia in Italië, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*, I: *Vaticaanse archief* (Den Haag 1909), en R.R. Post, *Supplieken gericht aan de pausen Clemens VI, Innocentius VI en Urbanus V (1342-1366)* (’s-Gravenhage 1937).

in het begin van de vijftiende eeuw losgemaakt van het gezag van de Utrechtse bisschop. Ze kan daarom met het door haar beheerste Go en Wold als een autonoom gebied worden beschouwd dat in de vijftiende eeuw de macht in het Oldambt aan zich trok en vervolgens haar invloed steeds verder in de Ommelanden uitbreidde.

In Friesland is de situatie in 1498 ingrijpend veranderd. De opeenvolgende hertogen van Saksen introduceerden een relatief moderne vorm van centraal bestuur, die in 1515 werd overgenomen door Karel van Habsburg. De vertegenwoordiger van de landsheer, de stadhouder, en het door de Saksen ingestelde Hof van Friesland bestuurden het gewest, waarbij het Hof tevens als het hoogste rechtsprekende college fungeerde. Van deze landsregering en haar instellingen is een aantal belangrijke juridische en fiscaal-financiële bronnen bewaard gebleven, zoals de *Registers van de Aanbreng* uit 1511, de *Beneficialboeken* uit 1543-1544, en de Sententies van het Hof: bronnen die in het algemeen veel materiaal over geestelijken en kerken bevatten. De inrichting van het bestuur en de rechtspleging in de grietenijen en in de steden vonden blijkbaar volgens één plan plaats. Overal werden protocollen van dezelfde aard gevoerd zoals de recesboeken, proclamatieboeken, wees- en inventarisatieboeken, zij het dat de schrijvers daarvan, de ‘deelschrijvers’ en stadssecretarissen’, niet in dienst waren van een centrale overheid.

Het centrale gezag ná 1500 in Groningen was veel minder sterk, met negatieve gevolgen voor de archiefvorming. Aanvankelijk trad de hertog van Saksen hier korte tijd op als landsheer, opgevolgd de hertog van Gelre en vanaf 1536 Karel van Habsburg. Reeds in de vijftiende eeuw fungeerde een college van Hoofdmannen als rechtssprekend college voor de Ommelanden terwijl de stedelijke magistraat voor de stad en de haar toebehorende gebieden zich als hoogste rechtsprekende en bestuurlijke autoriteit beschouwde. Onder Karel (V) van Habsburg ontwikkelde deze Hoofdmannenkamer met de stadhouder zich tot het bestuurscollege van de centrale regering.⁸ De invloed ervan op het gewest bleef echter beperkt.⁹ Als rechtsorgaan was het alleen competent voor de stad, Go en Wold, het Oldambt en Westerwolde. Het had mede daarom veel minder betekenis dan het Hof van Friesland. De criminele rechtspraak bleef in deze periode zaak van de plaatselijke gerechten respectievelijk de burgemeesters en raad van Groningen, waarvan heel weinig is overgeleverd. Wat de protocolvoering van de lagere rechtbanken - zoals de nedergerichten in Friesland – weten we voor Groningen en Drenthe niet of er van hogerhand regelingen voor getroffen zijn. Er zijn geen sporen van aan te treffen. Ook voor de waterschappen is vast te stellen dat de verscheidenheid groot is en er heel veel materiaal verloren moet zijn gegaan.

8 W.J. Formsma, *De Archieven van de Hoge Justitiekamer in Groningen en andere gewestelijke instellingen tot 1811* (z.p., z.j.).
9 Verg. J. van den Broek, *Groningen, een stad apart* (Groningen 2007).
10 H.P. Poort, *De kerken van Zuid- en Noordhorn* (Noordhorn 1935) 6.

Belang voor de studie van de kersteningsfasen

Ondanks alle verliezen blijkt er dan toch het nodige bewaard gebleven, dat door Otto Roemeling in een half mensenleven is nageplozen. Het belang van dit werk voor de kerkgeschiedenis van het Noorden is moeilijk te overschatten. In zijn dissertatie heeft de auteur er al gebruik van gemaakt voor een aantal basisthema’s, te beginnen met de patroonheiligen. Cultuurhistorisch is het zonder meer al de moeite waard de heiligen te kennen aan wie de honderden kerken en altaren in de parochies waren gewijd, om de kerk te kunnen duiden als centrum van religieus leven: over de vermenigvuldiging van altaren, de ‘optelvroomheid’ – waarbij gelovigen hun heil zeker probeerden te stellen door zich tevoren van zoveel mogelijk genadehandelingen in de vorm van dodenmissen te verzekeren, om maar zo kort mogelijk in het vagevuur te hoeven verblijven – en de groei van de memoriecultuur in het algemeen. Bijvoorbeeld om de (snelle) verspreiding van Sint Anna sinds de jaren negentig van de vijftiende eeuw over stad en platteland te volgen (zie de kadertekst op p. 94-95, met kaart).

Roemeling heeft om deze redenen er alles aan gedaan de informatie over de patrocinia bij elkaar te brengen en te toetsen. Daarbij moesten sommige toeschrijvingen als onjuist terzijde worden geschoven. Het corpus kon echter ook weer worden uitgebreid, met name voor Groningen en Drenthe, toen bleek dat de pastoorszegels er – anders dan in Friesland – in de regel de patroonheilige weergeven. Een voorbeeld biedt de kerk van Zuidhorn die ouder is dan die van Noordhorn en mogelijk al uit de tweede helft van de elfde of de eerste helft van de twaalfde eeuw stamt. Deze had in de oudere literatuur Georgius alias Sint-Joris als patroonheilige toegewezen gekregen – die dan in een recent werk en op Wikipedia al helemaal foutief in Gregorius is getransformeerd.¹⁰ De analyse van het pastoorszegel nu heeft aan het licht gebracht dat de kerk aan Sebastianus en Fabianus was gewijd, patroonheiligen die we de kerken van Bierum, Eenrum en Warfum uit min of meer dezelfde periode aantreffen.

De kerkheiligen kunnen de onderzoeker ook naar de tijd van de stichting terugbrengen: Martinus, Petrus, Vitus, Stefanus en ook Laurentius zijn schutpatronen die we bij vroege kerken van vóór het jaar 1050 tegenkomen. Nicolaas, Joris en Catharina treffen we eerder bij bedehuizen van ná 1150. Kennis over zulke patrocinia biedt, wanneer ze wordt gecombineerd met wat bekend is over de ligging en omvang van de kerspelen – vroege parochies zijn meestal groter zijn dan late – mogelijkheden de chronologie van de kerkstichtingen in hun samenhang te analyseren. Roemeling heeft zich daar uit voorzichtigheid niet over uitgelaten, al heeft hij wel met de

16 De kerk van Usquert is ondanks het neogotisch uiterlijk (het resultaat van een verbouwing omstreeks het midden van de 19e eeuw) een van de oudste in de Ommelanden. Foto Jelte Oosterhuis.

Usquert met haar dochters en kleindochters

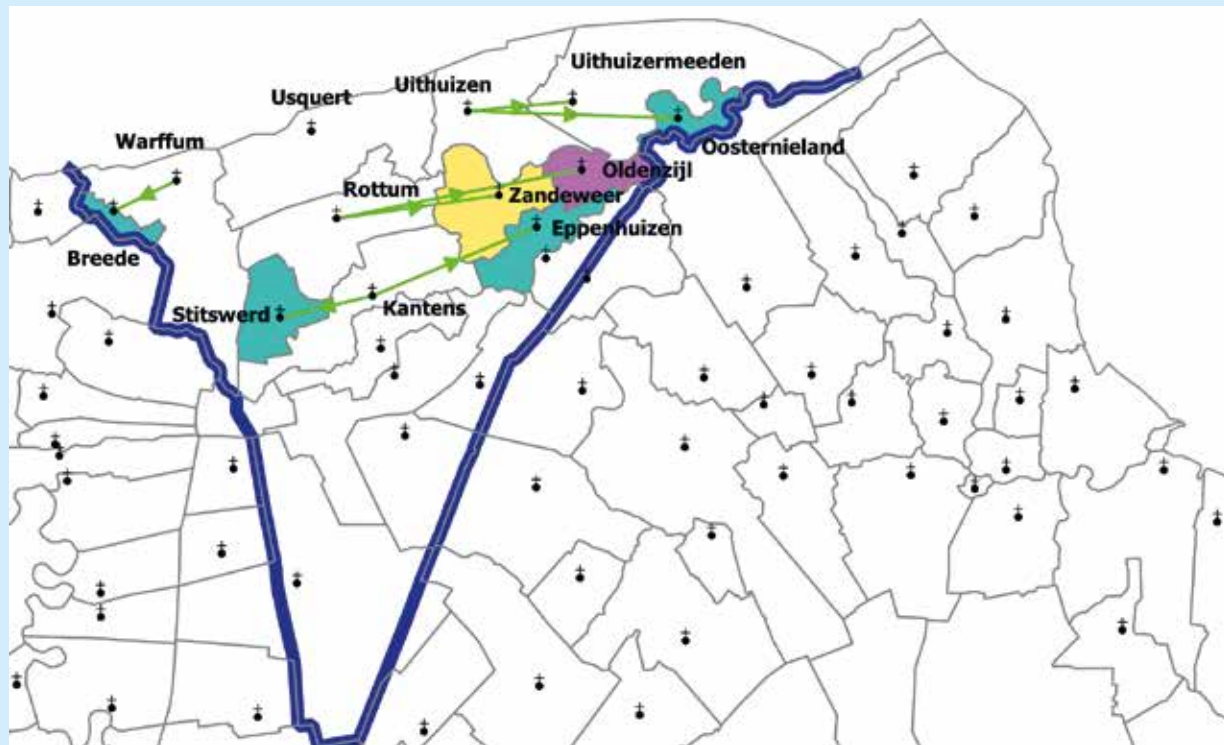
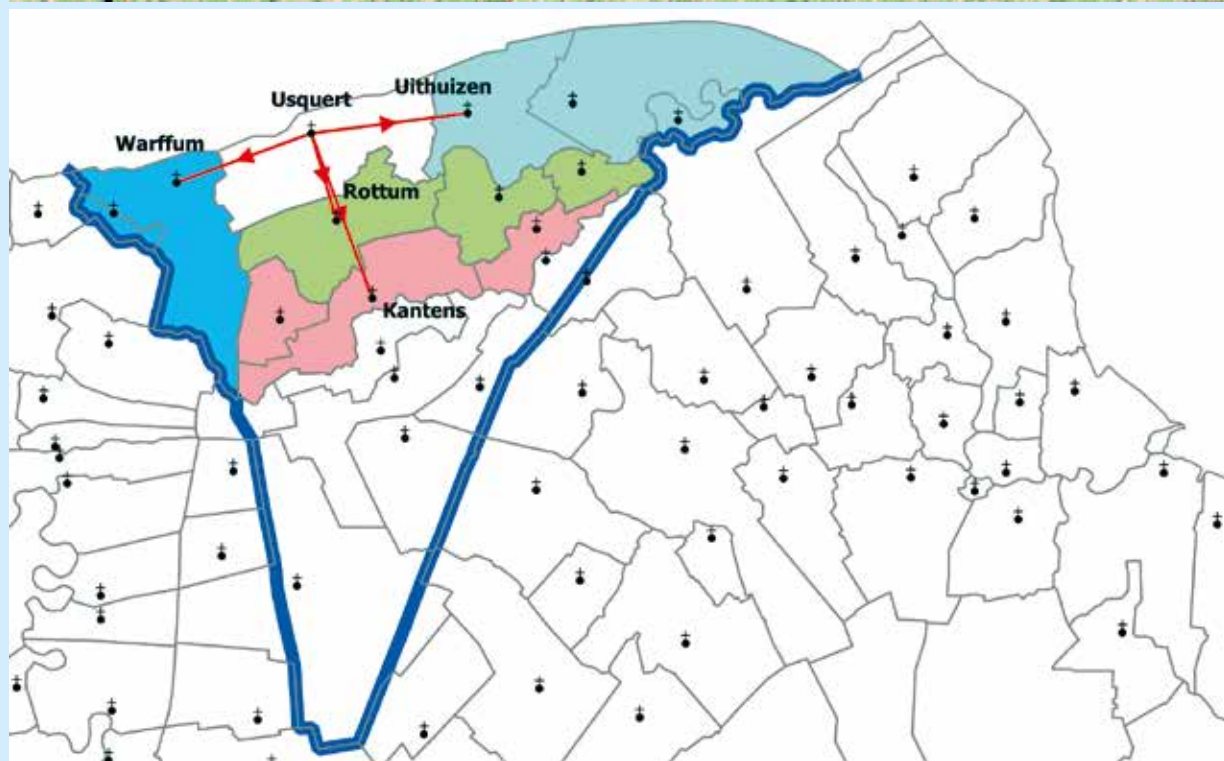
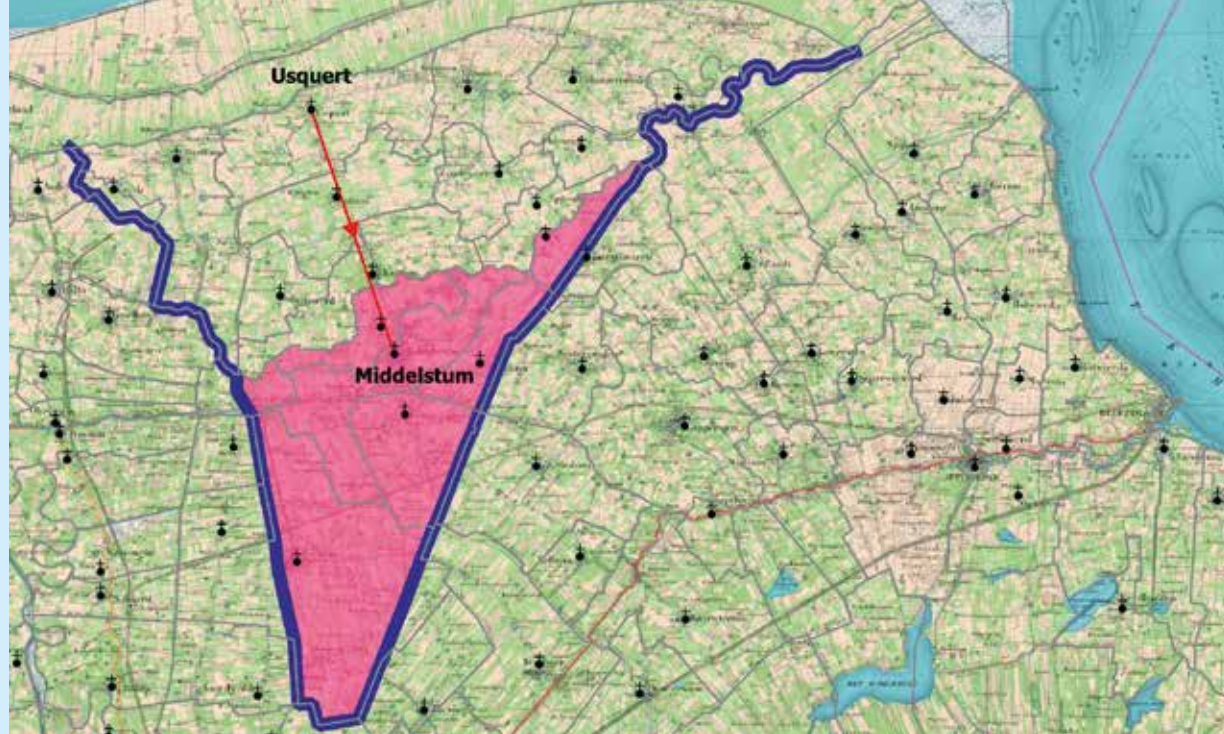
Wanneer zijn de Groninger kerken ontstaan? De kerkgebouwen met hun soms moderne of middeleeuwse voorkomen lijken aanwijzingen genoeg voor te geven. Maar dat uiterlijk zet de toeschouwer vaak op het verkeerde been.

Neem de fraaie romanogotische kerk van Zandeweer die zich als veel ouder voordoet dan het neogotische bedehuis van het naburige Usquert. Van dat laatste is echter al lang bekend dat onder het schip een tufstenen constructie uit de twaalfde eeuw zit. Die heeft zeker een paar houten voorgangers gehad, waarvan de eerste virtueel op de late achttiende eeuw moet worden gedateerd. Deze aan Petrus en Paulus gewijde missiekerk is namelijk door Liudger zelf gesticht.

De kerk van Usquert had rond 800 nog geen vast dekingsgebied. In deze kersteningstijd was immers niemand nog verplicht zich onder een bepaalde kerk te begeven. Pas lang na de Noormannen, in de tweede helft van de tiende eeuw, kon de Friese kuststreek door bisschoppen onder dekking van de nu onaantastbare koningsmacht in afzonderlijke parochies met vaste grenzen worden ingedeeld. Elke bewoner kwam toen als vanzelf onder het bedehuis van een parochiedistrict te horen, om de sacramenten te halen, tienden en offeranden te betalen, en zich indien nodig ook voor het kerkelijk gerecht (de seend) te verantwoorden. De vroegste parochies werden uiteraard afgebakend rondom de oude

17 De romanogotische kerk van Zandeweer dateert in oorsprong uit het begin van de 13e eeuw, de losstaande toren is twee eeuwen jonger. Foto Jelte Oosterhuis.

missiekerken, zoals die van Usquert. Deze waren aanvankelijk heel uitgestrekt en dekten in de regel een landschappelijke eenheid, in dit geval het terpengebied van oostelijk Hunsingo met het direct zuidwestelijk aansluitende klei- op veenland.

Waar men na verloop van tijd de afstand tot het centrum als te groot ervoer, ontstond de behoefte aan een eigen, nieuwe kerk. Daarvoor waren sponsors nodig én de toestemming van de ‘eigenaren’ en geestelijken van de moederkerk – want die raakten met de afsplitsing van parochiegebied parochianen en inkomsten kwijt. Het loont de moeite de fasering van deze nieuwe stichtingen te achterhalen, omdat deze ons veel kan leren over de ontwikkeling van Kerk en maatschappij.

De kerkvermenigvuldiging in het district van Usquert is niet precies maar wel globaal te volgen. Daarbij komt het door Roemeling bijeengebrachte materiaal goed van pas. Het leert ons meteen dat de oud ogende kerk van Zandweer niet bij de eerste dochters van Usquert hoort. Uit Roemelings analyse van een pastoorzegel uit de vijftiende eeuw blijkt namelijk dat Nicolaas de schutspatroon van Zandweer was, een heilige die pas tijdens de kruistochten populair geworden. En dus vinden we hem vaak in nieuwe dorpen en steden van na 1150.

De oudste dochter van Usquert is waarschijnlijk de Hippolytuskerk van Middelstum, die mogelijk kort voor 1000 is ontstaan en daarbij het hele zuidelijke deel van het oude kerkdistrict heeft meegekregen. Hippolytus was in die tijd heel geliefd, getuige de wijding van de oudste kerk van Wieringen (Hippolytushoef) die zeker al vóór de Noormannentijd is ontstaan.

Maar ook het aldus verkleinde parochiegebied van Usquert zou spoedig verder gereduceerd worden, te beginnen met de stichting van de Dionysiuskerk van Uithuizen (oostelijk van Usquert) in het begin van de elfde eeuw. Kort daarna lijken de kerken van Kantens, Warffum en Rottum-Eelswerd in het leven te zijn geroepen. Sommige van die dochterkerken zouden zelf ook moederkerk worden: zo gaf Rottum als het ware geboorte aan Zandweer. Dit maakt de kerk van Zandweer dus een kleindochter van Usquert, wat het juiste licht laat schijnen op dat mooie, zo oud ogende gebouw.

- ◀ 18 De eerste generatie van territoriale kerken: moederkerk Usquert en eerste dochter Middelstum, ca. 1000.
- 19 De tweede en derde generatie moeder- en dochterkerken: Usquert en haar dochters Kantens, Uithuizen, Warffum en Rottum, ca. 1050-1100.
- 20 De vierde en vijfde generatie: de kleindochters en achterkleindochters van Usquert: Breede voortgekomen uit Warffum, Stitswerd en Eppenhuisen uit Kantens, Oldenzijl en Zandweer uit Rottum, en Uithuizermeeden en Oosternieland uit Uithuizen, ca. 1100-1250. Kaarten Thomas Vermaut, Fryske Akademy.

hem kenmerkende geamuseerde kritische blik kennis kunnen nemen van onze bevindingen, toen wij mede op basis van zijn voorwerk tot een model voor de kerkstichtingen in de tiende en vroege elfde eeuw kwamen (zie de kadertekst op p. 97-99, met kaarten).

Het in fasen rangschikken van de kerkstichtingen kan bredere christelijke en maatschappelijke bewegingen beter zichtbaar maken. Om een voorbeeld te geven: in de literatuur voor het Noorden wordt vaak gesproken over een tweede grote kersteningsfase, die in de elfde en twaalfde eeuw zou hebben plaatsgevonden.¹¹ Klopt dat, of moeten we eerder uitgaan van drie of meer essentiële fasen: van missiestichtingen meteen na de komst van de Franken omstreeks 800, een systematische, door de bisschop geleide bouw van moederkerken in de tiende eeuw, na de Noormannentijd,¹² en een snelle vermenigvuldiging van kleine dochterkerken ná 1150?

De bestanden zijn ook waardevol om de komst van de kloosters beter in de tijd te plaatsen: wanneer gaven edelen en rijke boerenfamilies voor hun zielenheil nog de voorkeur aan het oprichten van parochiekerken, en wanneer prefereerden ze kapitaal te steken in nieuwe kloosters? En welke abdijen, priorijen en commanderijen dankten hun start juist aan een schenking van een parochiekerk? Roemeling heeft in hoofdstuk 3 van zijn proefschrift de precieze relaties tussen kloosters en parochiekerken proberen te achterhalen, bij wijze van aanzet tot dit soort studies. Hij heeft daarbij ook de drie provincies met elkaar vergeleken, met als uitkomst dat het beeld er anders uit ziet per bisdom: de Utrechtse bisschop blijkt systematisch een andere strategie te hebben gevolgd dan die van Munster door het overdragen van centrale eigenkerken aan kloosters.

Achtergronden, aanstellingen en loopbanen van priesters en predikanten

Wat de geestelijken betreft, met hun opleiding, aanstelling en loopbaan, heeft Roemeling zich in zijn dissertatie geconcentreerd op de provincie Friesland. Zijn complementaire gegevensbestand laat het nu toe daar ook voor Groningen en Drenthe iets over te zeggen, te beginnen over partijen die een aandeel hadden in de aanstelling, en over de procedures die daarvoor gevolgd werden. De vele pagina's van het bestand bieden genoeg materiaal om te zien of de adel, het patriciaat en de eigenerfden in Groningen en Drenthe in dezelfde mate als in Friesland invloed op de gang van zaken hebben uitgeoefend. Boeiend daarbij is ook de informatie die zijdelings geboden wordt over de uitrusting en het beheer van het kerkgebouw door kerkmeesters (voogden, *advocati* en *heiligemans*).

¹¹ H. Schmidt, 'Kirchenbau und "zweite Christianisierung" im friesisch-sächsischen Küstengebiet während des hohen Mittelalters', *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 59 (1987) 69-73.

¹² De Langen en Mol, 'Church Foundation and Parish Formation'.

Verder kan nu met evenveel perspectief studie gemaakt worden van de herkomst, afkomst, mobiliteit, studie en ook buiten-religieuze werkzaamheid van de geestelijken. Waren alleen zonen van burgers en boeren geroepen om priester te worden? Of vinden we ook parochiegeestelijken van adel; zo ja hoeveel en waar? En wat valt er te zeggen over de mobiliteit van de priesters: waren ze honkvast en hadden ze een beperkte actieradius of trokken ze van streek naar streek? Kwamen pastoors uit Groningen en Drenthe wel in Friesland en andersom, of was er sprake van gescheiden circuits, die wellicht in de loop van de tijd aan verandering onderhevig waren? En welke notariële en juridisch-organisatorische functies (denk aan hun optreden als scheidsrechters in bemiddelingsprocedures) werden door hen vervuld?

Wie door de bestanden dwaalt zal zien dat er veel in te vinden is over het maatschappelijk functioneren van de geestelijken, alsook over eventueel wangedrag, zowel tijdens de katholieke periode als in de eerste decennia onder het protestantse bestel. Vóór 1580/1594 waren veel parochiepriesters getrouwd of hadden een concubine, met wie ze een gezin vormden. Een aardig voorbeeld biedt daarvan biedt de informatie over heer Hillebrant, koster van Eenrum, die in 1593 als bijnaam de ontvangsten van het zijlschot inde en voor wie besloten werd dat hij zelf een korting mocht genieten op deze waterschapsbelasting, omdat zijn huisvrouw gestorven was, hij zelf aan een ernstige ziekte leed en hij moeilijk nog zijn ‘schamele weeskynderkens’ kon onderhouden. In die jaren maakten de autoriteiten zich niet meer druk over het handhaven van de celibaatsverplichting. Maar was dat een eeuw eerder ook al het geval? Wat was trouwens de positie en rol van de priesterkinderen ofwel het papenkroost? Vinden we ook priesterzonen die hun vaders opvolgden, zoals dat later het geval was met domineeszonen? En vanaf wanneer vinden we na de Reformatie het fenomeen van de domineesdynastieën?

Ten aanzien van de Reformatie en Contrareformatie zijn er uiteraard ook diverse onderwerpen waarvoor belangrijke informatie uit het corpus van Roemeling kan worden opgediept. Denk aan berichten over mannen met evangelische, lutherse, doperse of andere ketterse sympathieën ten tijde nog van het koninklijk gezag. Of aan gegevens over ballingschap, eerst van reformatorisch gezinde Friese priesters in Groningen (en Ostfriesland), later van priesters die uit Friesland verdreven waren en een plek ten oosten van de Lauwers zochten omdat

21 Huizinge, grafzerk voor Everhardus de Novacurto (Everhard van den Nyenhove) († 1539). De centrale afbeelding op de steen bestaat uit een miskelk, staand op een missaal, met twee ampullen. In de hoeken van de steen staan de symbolen van de vier evangelisten. Foto archief SOGK.

22 Godlinze, grafzerk voor pastoor Wernerus Alberti (†1541). De miskelk wordt gedragen door twee engelen. Foto Regnerus Steensma.

23 Stiltehoek in een van de zijaltaren in de zuidelijke dwarsarm van de kerk van Zeerijp. Het ‘altaarblad’ is de grafzerk van Gerardus Alberti († 1600), de laatste pastoor en tevens eerste gereformeerde predikant van Zeerijp. Tot de restauratie van 1960 deed de grafsteen dienst als stoep voor de zuidelijke ingang. Foto Jelte Oosterhuis.

101

ze katholiek en trouw aan de Koning wensten te blijven. Verder is het materiaal van gewicht om te bepalen welke priesters naar de gereformeerde kerk overstapten om dominee te worden, en welke priesters trouw bleven aan de moederkerk. Dan is het ook interessant om te weten welk percentage predikanten in deze begintijd van elders kwam en welke opleiding zij hadden genoten. Roemeling’s materiaal verdient het om daarvoor te worden nagetrokken. Het uit 1904 stammende proefschrift van G.A. Wumkes over *De Gereformeerde Kerk in de Ommelanden tussen Eems en Lauwers (1595-1796)* is voor dit thema namelijk wel aan herziening toe.

De lijst van onderwerpen en vragen waarvan de bestude-ring baat kan hebben is daarmee allerm minst compleet. We laten het verder aan de onderzoeker om te bepalen wat hij of zij ervan kan gebruiken. Het corpus Groningen en Drenthe is nu net als dat van Friesland in elk geval door iedereen digitaal te raadplegen dankzij het monnikenwerk van Otto Roemeling.

Prof. dr. G.J. (Gilles) de Langen is provinciaal archeoloog bij de Provinsje Fryslân, senior onderzoeker middeleeuwse archeologie aan de Fryske Akademy Leeuwarden en bijzonder hoogleraar archeologie van het Noord-Nederlandse terpen- en wierdenlandschap aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Prof dr. J.A. (Hans) Mol is onderzoeksmedewerker middeleeuwse geschiedenis aan de Fryske Akademy in Leeuwarden en bijzonder hoogleraar geschiedenis van de Friese landen in de Middeleeuwen aan de Universiteit Leiden.

Het zegel van pastoor Dodo

Bijzondere vondsten in en rond Groninger kerken worden regelmatig gedaan. Meestal zijn het zaken die bewust zijn weggegooid, ondergekalkt of weggestopt. Het zegel van pastoor Dodo is een ander verhaal: per ongeluk verloren – en pas na ruim zes eeuwen teruggevonden.

Een zegelstempel in Sauwerder grond

In 2014 vond Kas van Weerden te Warffum met een metaaldetector in een weiland ten zuiden van Sauwerd een sterk gecorrodeerd middeleeuws zegelstempel. Het stempel is spitsovaal, zoals gebruikelijk voor zegels van geestelijken tot het begin van de vijftiende eeuw, en vertoonde een staande,

bebaarde figuur in lang gewaad, aan beide zijden vergezeld van een tiental kleine stukken. Het randschrift is grotendeels verweerd, maar enkele letters zijn duidelijk herkenbaar gebleven. Op het origineel blijft de tekst lastig leesbaar, maar een aantal foto's met verschillende belichtingen, in spiegelbeeld, verlichtte de taak aanzienlijk.

Gelukkig is de voornaam van de zegelvoerder (in tweede naamval) grotendeels goed leesbaar: Dodo[n]is. Middeleeuwse zegelstempels komen regelmatig bij opgravingen of onderzoek met metaaldetectoren aan het licht, maar meestal zijn de gevonden zegels of zegelvoerders in archieven niet terug te vinden, domweg omdat de vondsten stammen uit een periode dat nauwelijks archiefmateriaal overgeleverd is. In dit geval is de geestelijke Dodo gelukkig wel bekend. Hij was pastoor te Sauwerd in 1378 en 1400.

Aan de oorkonde van 1378 waarin Dodo wordt genoemd, heeft ook zijn zegel gehangen, dat in 1899 al losgeraakt was, en afzonderlijk bij de akte werd bewaard.¹ De omschrijving van dat jaar komt goed overeen met het gevonden zegelstempel 'Het is spitsovaal in groene was en vertoont een geestelijke met een baard, hebbende in de rechterhand een rooster en omgeven door klaverbladen; randschrift : . . . NI DO . ONIS CV . . . IN SAVWER ...'. Van het originele zegel is helaas geen spoor meer.² De oorkonde hoort tot de collectie van het Gemeentearchief Groningen, dat geen eigen zegelcollectie had. De huidige archieven hebben weinig aandacht voor zegels en zo gaat nog altijd veel waardevol materiaal voor eeuwig verloren.

Uit correspondentie met wijlen Otto Roemeling bleek echter dat veertig jaar geleden het zegel van 1378 nog gefotografeerd is. Dankzij een succesvolle zoektocht van Jan van den Broek kwam deze foto gelukkig tevoorschijn in de collectie van de Groninger Archieven. De negatieven zijn helaas ook niet meer aanwezig, maar dankzij de foto hebben we toch een goed idee van het oorspronkelijke zegel. Met enige onzekerheid kunnen we ook een reconstructie van het randschrift geven op basis van de resten van de letters:

+ S . DNI . DODONIS . CU[R] / [AT]I . IN . SAUWERTH³

Op de foto van het zegel is de afgebeelde persoon probleemloos te identificeren: de bebaarde man met lang gewaad is aan het kleine rooster in zijn rechterhand herkenbaar als de heilige Laurentius. Hij staat in een veld van klaverblaadjes, een Romeinse martelaar in een grazige Groninger weide. Zonder twijfel betrof het zegel van 1378 een afdruk van het teruggevonden stempel.

¹ *Oorkondenboek van Groningen en Drente* (hierna: OGD) (Groningen 1896-1899) nr. 661 [ogdo661]. De aangehaalde bronnen berusten in de Groninger Archieven. Tussen rechte haken staan steeds de verwijzingen naar, bijv. in dit geval www.oorkonde.nl/oorkonde/ogdo661.

² R.v.R., inv.nr. 83.1 [rvro083001].

³ 'Zegel van heer Dodo, pastoor te Sauwerd'.

1 Zegelstempel van pastoor Dodo te Sauwerd, vóór 1378.

2 De in 1840 afgebroken kerk te Sauwerd. Collectie Groninger Archieven (1536_3276).

3 Zegel van Dodo, pastoor te Sauwerd (1378). Foto Groninger Archieven.

4 Het nieuwe zegel van Dodo, pastoor te Sauwerd (1400). Collectie Groninger Archieven.

5 Zegel van het Halfambt (1400) met beeltenis van Laurentius. Collectie Groninger Archieven.

Een nieuw zegel

Heer Dodo heeft lange tijd de Sauwerder schapen gehoed. Een voorganger, Johannes, is pastoor in 1371 en Dodo is hem dus enige jaren later opgevolgd.⁴ Hij is nog pastoor in 1400 en zegelt dan een oorkonde met een zegel dat wel bewaard gebleven is.⁵ Het vertoont de heilige Laurentius, herkenbaar aan het rooster in zijn rechterhand, en omgeven door bloemen, takjes, lelies en een vogel. Het randschrift luidt:

: + S : DNIDODO[NI] / [S : CU]RATI : IN : SOWER[T] / H

Hierbij zijn de ontbrekende vermoedelijke letters tussen rechte haken geplaatst. Vergelijking met het gevonden zegel-stempel maakt duidelijk dat een ander stempel gebruikt is. Dat betekent dat Dodo zelf zijn zegel verloren heeft tussen 1378 en 1400 en een nieuw stempel heeft laten snijden, met dezelfde opmaak als zijn vorige. Laurentius is in het nieuwe zegel echter zonder baard afgebeeld en het randschrift wijkt licht af.

⁴ OGD, nr. 597 [ogd0597].

⁵ Ibid., nr. 1059 (16 febr. 1400) [ogd1059] en Kloosterarch., inv.nr. 244, reg. 60 [kla0060], gedrukt in: OGD, 1071 (25 mei 1400) [ogd1071], de laatste oorkonde met zegel.

6 Gewelfschilderingen in de kerk van Westeremden van Johannes de Doper en Laurentius (rechts). De laatste is herkenbaar aan zijn attriboot, het rooster waarop hij werd gefolterd. Foto Jelte Oosterhuis.

Laurentius

De zegels van Dodo vormen de enige bron waaruit de patroonheilige van Sauwerd bekend is. Laurentius was een vroege Romeinse heilige, wiens leven door de vierde-eeuwse dichter Prudentius uitgebreid beschreven is. Hij werd levend geroosterd maar doorstond deze foltering op wonderbaarlijke en manmoedige wijze. Halverwege verzocht hij zelfs zijn beulen hem om te keren omdat hij aan één kant gaar was. Hij is in de iconografie altijd goed herkenbaar aan het rooster waarmee hij afgebeeld wordt. In Groningen waren verschillende kerken aan hem gewijd, onder andere die te Meedhuizen en Baflo. Omdat deze laatste de hoofdkerk van het Halfambt was, wordt de heilige ook afgebeeld op het zegel van dat ambacht.

De vindplaats

Het zegel werd ten zuiden van het dorp gevonden op een belangrijk stuk land – voor mij althans: meer dan vijftig jaar was het in bezit van Lammert Bettjes Alma (1796-1891) en zijn zoon Klaas, mijn betovergrootvader. Een relatie tot pastoor Dodo had dit land echter niet. Het zegelstempel is er onge-

twijfeld beland na de afgraving van de wierde van Sauwerd in het begin van de twintigste eeuw, toen de vruchtbare wierdegrond als bemesting werd verkocht en verspreid. We mogen er dus van uitgaan dat Dodo zijn zegel dichtbij huis verloren heeft. Na een intensieve maar vergeefse zoektocht restte hem geen andere mogelijkheid dan een nieuw stempel te laten snijden.

Waar de onfortuinlijke pastoor het moest opgeven, had Kas van Weerden ruim zes eeuwen later een gelukkigere hand en stootte in de Sauwerder klei op het verloren kleinnood. Een unieke vondst, vooral omdat we zowel de zegelvoerder als twee afdrucken van zijn zegels uit de archieven kennen en zo het verhaal van deze vondst van begin tot eind kunnen vertellen.

Redmer Alma (mail@redmeralma.nl) studeerde wiskunde en geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en is werkzaam bij het Drents Archief. Hij bereidt een proefschrift voor over de Ommelander adel in de late Middeleeuwen.

7 Kadastrale kaart van Sauwerd, circa 1830, met daarop aangegeven: (1) de kerk, (2) de boerderij van de familie Alma, later Datema en (3) de vindplaats van het zegelstempel.

